

1923/24 P 11741

ÜNNEPI BESZÉD.

A BUDAPESTI

KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM

TANÉVMEGNYITÓ KÖZGYŰLÉSÉBEN

1923. ÉVI SZEPTEMBER HÓ 29-ÉN

ELMONDOTTA

SZINNYEI JÓZSEF dr.

REKTOR.



BUDAPEST,

M. KIR. TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA.

1924.

ÜNNEPI BESZÉD.

A BUDAPESTI

KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM
TANÉVMEGNYITÓ KÖZGYŰLÉSÉBEN

1923. ÉVI SZEPTEMBER HÓ 29-ÉN

ELMONDOTTA

SZINNYEI JÓZSEF dr.

REKTOR.



BUDAPEST,
M. KIR. TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA.

1924.



Tisztelt Ünnepi Közgyűlés!

Első szavam, amely e helyről elhangzik, nem lehet más, mint mélyen érzett hálám kifejezése azért a rendkívül megtisztelő bizalomért, amelyet igen tisztelt tanártársaim irántam tanúsítottak, midőn egyhangú választással méltóztattak a rektori székbe emelni.

Sok elődöm példáját követve, beköszöntöm tárgyát annak a tudománynak köréből választottam, amelynek szolgálatában állok. Címül ezt írhatnám föléje: *Vázlatok a magyar nyelvtudomány történetéből.*

I.

A magyar nyelvtudomány története valójában az 1770. évvel kezdődik. Ami azelőtt volt (szójegyzékek, szótárak és nyelvtanok), az mind gyakorlati célra készült. SAJNOVICS JÁNOS, akinek nevezetes *Demonstratio*ja¹ nyitotta meg a nyelvtudományi munkák sorát, dúsgazdag nemes család sarjadéka volt. Tizenöt éves korában elhagyta szüleinek tordasi kastélyát és belépett a jezsuita-rendbe. Hittudományi tanulmányai mellett matematikussá és csillagásszá képezte ki magát. Midőn a bécsi udvari csillagvizsgáló igazgatója, a selmeci születésű Hell Miksa jezsuita elindult északi útjára, hogy megfigyelje a Venus bolygónak a nap

¹ Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Hafniae (1770). — Második, javított kiadása: Tynaviae (1770).

előtti elvonulását, Sajnovicsot vette maga mellé segédnek. Nemcsak azért választotta őt, mert megbízható dolgozótársnak ismerte, hanem magyar voltáért is. Hell Miksának ugyanis tudomása volt arról, hogy a lappok nyelvét egyes külföldi tudósok a magyar nyelv rokonának tartják. A dolog nagyon érdekelte; meg akarta tudni, hogy igaz-e a rokonság, de maga nem győződhetett meg róla, mert nem tudott jól magyarul.

Norvégiában és Dániában való hosszú tartózkodásuk alatt, előbb Vardöhusban a Jeges-tenger partján, utóbb Mauersundban és Koppenhágában elegendő alkalmuk volt a finmarkeni lapp nyelvvel megismerkedni. Ők ketten voltak az első magyar emberek, akikről tudjuk, hogy a magyarral rokon nyelvet hallottak. Némi hangzásbeli hasonlóság, egyes szavak összezsengése, a lapp miatyánk néhány szavának a magyarral való egyezése meglepte őket, és Hell Miksa egyre erősebben sarkalta Sajnovicsot, hogy vesse rá magát a két nyelv viszonyának tüzetes megvizsgálására. Sajnovics, mikor sikerült segédeszközökre is szert tennie, nagy buzgalommal és folyton fokozódó lelkesedéssel merült bele új tanulmányaiba, amelyek a korábbiaktól annyira távol állottak, és 1770 elején a Királyi Dán Tudós-társaságban fölolvasta *Demonstratióját*.

Ha száz évvel később lát napvilágot ez a munka, amely azt a merésznek tetsző állítást viseli homlokán, hogy a magyarok és a lappok nyelve azonos, szerzője aligha menekszik meg attól a megrovástól, hogy szenciációhajhászó. A XVIII. századbéli munkának egyik-másik kései bírálója csak túlzással vádolta a címe miatt. Pedig ez a cím nem túlzó, csak meglepő. Meglepte a laikus kortársakat és meglepte az utókor

nyelvészeit. Az előbbieket a két nyelv azonosságának állításán ütköztek meg, az utóbbiak közül pedig azokat, akik Sajnovics munkáját behatóan vizsgálták, az a gondolat lepte meg, amely az „azonos“ szó mögött rejlik. Ez a szó annak a tanúbizonysága, hogy Sajnovics tisztában volt a nyelvrokonság mivoltával. Ez pedig meglepő dolog abban a korban. És hogy ez nem a mi részünkről való belemagyarázás, azt világosan mutatja a *Demonstratio* első fejezete. Mindjárt az első sorban a két nyelvnek csak „egyezéséről“ (*convenientia*) beszél, s amit azután mond, abból kiviláglik, hogy a magyar és a lapp nyelv „azonos“ voltát úgy érti, hogy a kettő hajdanában egy volt, de már régen különvált, külön fejlődött és természetesen egymástól eltérővé fejlődött. Úgy is van. Ma is azt valljuk, hogy a magyar és a lapp nyelv „azonos“ abban az értelemben, hogy mind a kettő ugyanegy alapnyelvnek fejleménye, különfejlődés útján előállott változata. Ilyen értelemben „azonos“ Sajnovics szerint egyrészt a német, az angol, a hollandi és a dán, másrészt a spanyol, a francia és az olasz nyelv. Ezek a példák is világosan mutatják, hogy ő az „azonos“ szón nem mostani, hanem eredeti azonosságot értett.

A nyelvrokonság mibenlétének tisztánlátásán kívül van azonban Sajnovics munkájában még egy nevezetesség. Azok, akik ő előtt egynéhány finnugor nyelvnek vagy valamennyinek egybetartozását állították, ezt az állításukat részint semmi bizonyítékkal sem támogatták, részint szóegyeztetéseket soroltak föl bizonyítására. Az egyetlen, aki ezen egy lépéssel túlment, egy XVII. századbeli polyhistor, Fogel Márton hamburgi orvos volt. A Mediciek közül való III. Cosimo toscanai nagyherceg, aki érdeklődött ismeretlen nyelvek és népek

íránt, megkérte, hogy szerezzen neki finn nyelvtant és szótárt. A nagyherceg érdeklődése Fogelban is érdeklődést keltett a finn nyelv íránt, és tanulmányai közben fölfödözte, hogy a finn és a lapp nyelv (amely szerinte az előbbinek nyelvjárása) rokonságban van a magyarral. A finn-magyar nyelvrokonságra a finn biblia és Szenci Molnár Albert magyar nyelvtana vezette rá, éppen az a nyelvtan, amelyben ki volt mondva, hogy a magyar semmiféle európai nyelvvel sincsen rokonságban. Nem tudni, hogy volt-e vagy lehetett-e Fogelnak tudomása arról a tételről, amelyet Ludolf Jób német orientalistának rónak föl érdemül, hogy: a nyelvrokonság nem a szótárban, hanem a nyelvtanban nyilvánul meg.¹ Annyi bizonyos, hogy ő a finn nyelvről írt értekezésében nem érte be finn és magyar szóegyezések egybeállításával, hanem a két nyelv alkata között is párhuzamot vont. Megállapításai azonban csak általánosak. Sajnovics János volt az első, aki a szóegyeztetéseken túlmenve nemcsak általánosságban hasonlította össze két finnugor nyelv grammatikáját, hanem nyelvtani elemek (képzők és ragok) egyezését is kimutatta. Ez már az igazi összehasonlító nyelvészet kezdete volt. Nagyon szerény kezdet, de minket magyarokat mégis örömmel és büszkeséggel tölthet el annak a tudata, hogy magyar ember tette e téren az első lépéseket.

Sajnovics megörökítette a nevét a nyelvtudomány történetében. A nyelvrokonság lényegének helyes fölfogása és a nyelvtani elemek egyeztetése az ő munkájának olyan két jelessége, amely mellett hibái és gyengeségei egészen háttérbe szorulnak. Néhány fiatal méltatója, aki a múlt század nyolcvanas éveiben, tehát több mint egy századdal a *Demonstratio* megjelenése

¹ Sitzb. d. kgl. preuss. Akad. 1917. XXXVII, 525.

után róla írt, úttörő voltának elismerése mellett kellenél szigorúbban ítélte meg fogyatkozásait. Aki fiatal szemmel nézi a régiek munkásságát azon a nagyítón át, amelynek lencséit sok-sok tudós elődje csiszolta, az könnyen abba a hibába esik, hogy a régieket lebecsüli. Olyan dolog ez, mint mikor az öregapa a kis unokáját magasra emeli, hogy a tömeg feje fölött ellásson, és a kis unoka büszke arra, hogy ő nagyobb az öregatyjánál. A korban előbbrehaladott tudós más szemmel nézi az elődök munkásságát. Előtte ez mint egy Röntgenkép áll, amelyen a régiek gyengéi csak homályos háttérként mutatkoznak, s ebből élesen válnak ki erősségeik.

Ilyen szemmel kell néznünk Sajnovics követőjének, GYARMATHI SÁMUELnek munkásságát is. Az erdélyi származású Gyarmathi orvosdoktor volt, de nyelvi tanulmányokban is kedve telt. Midőn a Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar újság szerkesztői 1789-ben pályadíjat tűztek ki magyar nyelvtanra, Gyarmathi is pályázott azzal a figyelemreméltó munkájával, amely aztán 1794-ben *Okoskodva tanító nyelvmester* cím alatt megjelent, s amelyben a latin nyelvtantól függetlenül magát — mint mondja — „a magyar nyelv minéműségeit akarja a józan okosság vezérlése szerint a magok természeti rendiben előadni“. Ebben még azt hirdette, hogy „a magyar nyelv napkeleti nyelv, különbözik az európaiaktól és sokban megegyezik a zsidó, khaldeai, samariai, syriai, coptica, szerecsen és arabiai nyelvekkel“, de azután kétévi göttingai tartózkodása alatt más meggyőződés érlelődött meg benne. Sokat érintkezett Schlözerrel, az Allgemeine Nordische Geschichte szerzőjével, aki már régóta meg volt győződve a magyar nyelv finnugor eredetéről. Az ő hatása alatt kezdett Gyarmathi a finn, az észti és a lapp

nyelvvel foglalkozni, s mikor kétségtelen bizonyítékait látta annak, hogy a magyar ezekkel rokonságban van, kiterjeszkedett a többi finnugor nyelvre is. Schlözer folyton buzdította, ellátta forrásmunkákkal és támogatta tanácsaival. Egyik levelében ösztönözte, hogy „siessen közreadni kutatásai eredményeit, főképpen, hogy megmentse nemzete tudósainak becsületét, mert Otrokcsijukat ... már régóta csak etimologizáló rajongónak tekintik“. Így jött létre Gyarmathi *Affinitasa*,¹ amely 1799-ben Göttingában jelent meg. Ennek a munkának jelentősége ki van fejezve a címében: „affinitas ... cum linguis Fennicae originis“, vagyis az, hogy Gyarmathi nem egy nyelvvel, hanem valamennyi finnugor nyelvvel rokonítja a magyart, és „grammatice demonstrata“, tehát követi Sajnovicsot abban, hogy a nyelvrokonságot nyelvtani egyezésekkel is bizonyítja, s hozzátehetem, hogy ezeket nyomósabbaknak tartja a szóegyezéseknél.

Azt, ami Sajnovics és Gyarmathi munkásságának a lényege, észrevették és elismerték hozzáértő külföldi tudósok is. Nem az ő kortársaiknak „vir doctissimus“-féle udvariassági szólását értem, amellyel a régiek majdnem oly bőkezűen bántak, mint még manapság is az egyetemek a doktori oklevelekben az „ornatissimus ac doctissimus dominus“-szal. Azt a lényegét akkor még föl sem tudták ismerni. De fölismerete és elismerte az utókor. Sandfeld-Jensen dán nyelvtudós, a koppenhágai egyetem tanára a történeti nyelvtudomány módszerét és eredményeit bemutató remek munkájában² azt mondja: „A jelenkori nyelvtudomány ... aránylag

¹ *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttingae 1799.

² Rövidített német kiadása: *Die Sprachwissenschaft*. Leipzig und Berlin 1915.

fiatal tudomány. Mostani alakjában a XIX. század szülötte; de már a XVIII. század második felében mutatkoznak az első nyomai annak, hogy helyesen ismerték föl, mi a lényeges dolog a nyelvek vizsgálatában. Míg annakelőtte találomra hasonlították össze a nyelveket, most több oldalról eljutottak annak az átlátásához, hogy kell lenni olyan biztos támasztékoknak, amelyeket mindenki elismerhet, és hogy ezeket a nyelveknek nem a szóképzletében kell keresni, amely ingadozó, hanem egész alkatukban. Ez a fölfogás az alapja egy munkának, amelyben a magyar Gyarmathi 1799-ben bebizonyítja a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való rokonságát¹, és hozzáteszi, hogy „már 1770-ben bebizonyította egy másik magyar ember, Sajnovics, a magyar és a lapp nyelvnek ősi rokonságát.“ (2. l.) És már 28 évvel Sandfeld-Jensen előtt kimondta egy másik külföldi nyelvtudós, Gabelentz György, hogy „Sajnovics és Gyarmathi a mi összehasonlító nyelvtudományunk ősei lettek“.¹

Az összehasonlító nyelvtudomány tehát a finnugorság terén sarjadt ki, de nagyra nem azon nőtt. Nem is nőhetett, mert az északi finnugor nyelvek akkor még alig-alig tűnedezték elő az ismeretlenség homályából. Sajnovics és Gyarmathi csak előfutárjai voltak Rasknak és Boppnak.

RÉVAI MIKLÓS² tovább szötte a rokonság szálait, de a babérkoszorút, amelyet homlokára fontak, és azt, hogy „nagy“-nak nevezték, nem ezzel érdemelte ki. Annak a kornak, amelyben ő ifjúvá serdült, egyik főtörekvése a magyar nyelv kiművelése, vagy ahogy mások mondták:

¹ Literarisches Centralblatt. 1886. 96.

² V. ö. MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya. (Akad. Érték. XX. k. 4. sz.)

„csinosítása“, „kipallérozása“ volt. Már Sajnovicsot is megcsapta a nyelvművelés szele, és ő lelkesedésében még a lapp nyelvtől is várta a magyar nyelv gazdagodását, tökéletesedését és csinosodását. A nyelvművelők zászlaja alá esküdött föl Révai is. Nem volt akkor még egységes irodalmi nyelvünk; minden író nyelvében előcsillant több vagy kevesebb vidékiesség, egymás nyelvét hibáztatták, s különösen az erdélyi és a magyarországi írók nyelve között volt nagy szakadék. Olyan szabályozó tekintély után áhítoztak, amelynek szavára mindenki hallgasson, amely az irodalmi nyelvben rendet és egységet teremtsen. Nyelvtant és szótárt sürgettek, s ezt némelyek egy embertől, mások egy Magyar Tudós-Társaságtól várták. Révai az utóbbiak közé tartozott. Minden követ megmozgatott a végből, hogy ilyen társaság alakuljon, s ennek akart kezére járni nagy nyelv-tanával, megkezdett, de félbenmaradt összehasonlító szótárával és tervezett nyelvművelő folyóiratával. Láta, hogy a köznyelv éppoly ingadozó, mint az irodalom nyelve; a nép nyelvére sem lehet támaszkodni, mert annak száz- meg százféle változata van. Az előbeszédtől a holtakéhoz fordult: a „veneranda antiquitas“-t, a „tisztelletes régiség“-et tette meg szabályozónak. Nem vetette meg sem a köznyelvet, sem a nép nyelvét, de neki csak az volt bennük helyes, amiben a régi nyelvvel megegyeztek. Fölfogását jellemzi az a talpraesett elnevezés, amellyel a göcseji nyelvjárást tisztelte meg: „vivum linguae archivum“; ez is mutatja, hogy miben látta ő a nép nyelvének értékét. A régi nyelv iránti érdeklődését az iskola padjáról hozta magával; két lelkes tanára oltotta beléje. Kora fiatalságától kezdve kereste, kutatta, betűzgette és másolgatta a régiek írásait, gyűjtögette belőlük és a régi nyomtatott köny-

vekből annak a bizonyosságait, hogy — az ő fölfogása szerint — a régiek magyarsága, a „tiszteletes régiség“ jobb volt, romlatlanabb volt, tökéletesebb volt, mint a korabeli élő és írott nyelv. Amit a kolostorok hajdani jámbor lakói, a régi prédikátorok és más egyházi megvilági tollforgatók az utókorra örökségül hagytak, abból kerekedett ki Révai nagy elméjén átszűrve az első magyar nyelvtörténeti tanulmány: a Halotti Beszéd magyarázata (1783 magyar nyelven, később teljesen újra írva: *Antiquitates literaturae Hungaricae*. I. 1803) és az első tudományos magyar nyelvtan, az *Elaboratio grammatica Hungarica*, amelynek első két kötete még Révai életében (1803, 1805) jelent meg, a harmadikat a M. Tud. Akadémia 1908-ban adta ki. A magyar tudományosság történetének ez az impozáns emléke, amelyen Révai húsz évnél tovább dolgozott, leíró, összehasonlító és történeti nyelvtan. Leíró nyelvtanaink korábbról is vannak, nem is csekély számmal; a nyelv-hasonlításban is voltak Révainak előzői; de abban ő volt az első, hogy belevitte a nyelvtudományba a nyelvtörténetet és a multtal világította meg a jelent. Első volt ő ebben nemcsak köztünk magyarok közt, hanem az egész tudós-világban. Ez Révai Miklósnak örök dicsősége.

Azzal azonban, hogy az irodalmi nyelv szabályozójává a régi nyelvet tette meg, igen heves tollharcba keveredett. Ellenfele VERSEGHY FERENC¹ volt, akinek a nyelvről való fölfogására Herder művei hatottak igen erősen. „Mivel tudjuk, — úgymond — hogy mindenik nyelv felfelé törekszik és így érezhetetlenül szüntelen

¹ V. Ö. RIEDL FRIGYES, Versegly mint nyelvtudós (M. Nyelvőr IX, 433, 49). — Császár Elemér, Versegly Ferenc élete és művei. Budapest 1903.

változik: helyesen következtetjük, hogy nekünk, midőn a nyelvet rendbe szedni s mívelni akarjuk, nem lehet okosan a régi magyar nyelvhez folyamodnunk, hanem inkább az analógiához kell fordulnunk, mely a most élő egész nemzetnek közösleges nyelv szokását magában foglalja.“ (Felelet 145); továbbá: „A könyvszerzők egész gyülekezete az élő nyelvnek bírója sehol sem lehet.“ (M. Gramm. 16); és ismét: „... a magyar kézírások és könyvek ... nem bírnak elegendő tekintettel arra, hogy a nyelvnek helyességére és szépítésére nézve az egész magyar nemzetnek törvényeket szabjanak.“ (Tiszta magy. 7). Verseghy tehát az élők jogát védelmezte a holtak ellenében. A vita, amelybe Horvát István is beleszólt, rendkívül heves volt; és hogy milyen volt a régiség pártolójának hangja, azt a következő címek sejtetik: *Verseghy Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága; Verseghy Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban; Verseghy Ferencnek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban.* Verseghy az ő mértéktelen hevességű támadóiról nemesen így nyilatkozott: „Azokban, kik velem ellenkeznek, sőt még az olyanokban is, kik az övéikkel meg nem férő véleményre és állításra személyesítő mocskolódásokkal szeretnek felelni, tisztelem én a jót, a tökéletest, a szépet, s míg élek, tisztelni és dicsérni is fogom“. (M. Gramm. 48). A legfőbb dologban, amelyért a heves harc folyt, az ikes igeragozás kérdésében Révai lett a győztes; Kazinczy neki pártjára állott és híveivel együtt ismét uralomra juttatta az ikes igéknek régi külön ragozását. Ezt irodalmi finomságnak tekintette és egyik válaszfalul állította oda az irodalmi nyelv és a nép nyelve közé, amelyet ő nem szeretett. Verseghynek már csak azért is vesz-

tesnek kellett lennie, mert nyílt ellensége volt a nyelvújításnak; a diadalmas nyelvújítók lenézték, leszólták, elnyomták. De az utókor igazságot szolgáltatott neki.

Azt az utat, amelyen Sajnovics és Gyarmathi járt, Révai halála után benőtte a fű; hosszú ideig senki sem tette rá a lábát. A magyar ismét „testvértelen ága“ lett „nemének“. Kazinczy azt mondja: „A mi nyelvünk anyja, leány s ismert rokon nélkül úgy áll a több nyelvek között, mint a phoenix az ég mada-rainak számában ...“ (Tud. Gyűjt. 1819. XI, 27). A közállapotok fölvirágoztatták a hazafias költészetet; az époszköltők a „párducos Árpád“ és a „kacagányos apák“ dicső haditetteit zengték, azokért lelkesedtek, azokkal lelkesítettek. Az általános emberiért rajongó Kazinczy volt talán az egyetlen író, akit ez a hazafias tűz nem tudott fölmelegíteni. *Zalán futásának* megjelenése után fanyarul írta egy levelében: „Nem szeretem azt a nekidühödt nemzetiséget; szeretném, ha a *rein menschlich* is szólana e mellett. Addig énekelik az Árpádiászokat, míg végre belecsömörlünk.“ Talán érezte, hogy az ő napja leáldozóban van. A hazafias tűz lángja azonban belekapott a tudományba is és ott már pusztító elemmé vált. Első áldozata HORVÁT ISTVÁN volt, és utána még sokan következtek. Horvát István legkedvesebb tanítványa volt Révai Miklósnak. Azt írta róla: „Ha még ötven esztendeig taníthatnék, nem hiszem, hogy többé más Horvátom lehetne. Oly híven hallgatta s oly velősen megfogta tanításomnak valóságát s oly szerencsésen felérte ebbe a nyelvnek belső titkát s teljes alkotmányát, hogy ebben nálánál senkit sem esmérek erősebbet e hazában.“ Halálos ágyán pedig utódjául ajánlotta a huszonhárom-éves

fiatalembert. Horvát István azonban, akinek különben a magyar tudományosság terén igen nagy érdemei vannak, nem Révai nyomdokaiba lépett, hanem a XVII. századbéli hírhedt Otrokocsi Fóris Ferenc követőjévé szegődött. Az ő hazafias lelkesedésének rövid volt a magyarság hiteles multja. A tudomány fáklyája helyett csalóka bolygótűz után indult és annak világánál a magyarok történetét visszavitte a világ teremtéséig. *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből* című könyvében (1825) az ókori keleti és nyugati népek tulajdonneveit részint magyaroknak, részint magyarból fordítottaknak magyarázta. „A Szentírás — úgymond — tele vagyon a XI—XIV. századi magyar oklevelek neveivel.“ A magyar nemzet szerinte a világnak legrégibb és legdicsőbb multú nemzete, és természetesen a nyelve is a legrégibb nyelv. Ami más nyelvben, pl. a héberben vagy a finnben a magyarra emlékeztet, azt tőlünk vették át. Az egész ó-világ magyarokkal volt benépesítve, csakhogy különféle nevek alatt szerepeltek. Herkules és Nagy Sándor telivér magyar volt; Dareios a. m. Tarajos, Karthágó = Kardhágó, Jeruzsálem = Gyerő-Sólyom, Ilion = Ilusvár. Ádám csakolyan magyar volt, mint Árpád, Dávid király pedig székelly volt. A piramisokat magyarok építették, s egy múmián parthus (=pártos) azaz magyar írás olvasható. Így vonul végig a tudományos örület az egész könyvön. De ez korántsem eredeti magyar örület; a külföldön is akadtak (a XVI. századtól kezdve a mult századig) olyan írók, akik azt vitatták, hogy a paradicsomban hollandi, svéd, dán, francia, baszk nyelven beszéltek.

Másokat a magyar dicsőségért való rajongás az ú. n. nyelvfilozófia örvényébe sodort bele. Nekik a

magyar nyelv „eredeti nyelv“, amelyben „valamely csodálatos titkos erő lappang“, filozófiai nyelv, minden más nyelvnél különb, csodaszép és tökéletes. Megmagyarázásához nem kellene sem régi nyelvelmékek, sem más nyelvek; minek is „a napnak . . . fényt kölcsönözni“! Valamint a gyémántot a saját porával köszörülik, úgy a magyar nyelvet is önnönmagával lehet magyarázni kellő filozófiai elvek és rendszer alapján. Ez pedig a „betűk (értse: hangok) metafizikája“. Ezt a Németországból behozott tudományt alkalmazta egyebek között FOGARASI JÁNOS *A magyar nyelv metafizikája vagy a betűknek eredeti jelentései* című munkájában (1834). Megtudjuk ebből, hogy a mély hangok nagyságot, durvaságot, kellemetlen érzést és távolságot jelentenek, a magas hangok kicsinységet, kellemetes érzést és közelséget, a hosszú hangzók térséget, tágasságot, lankadást, fáradságot és jövő időt, a rövid hangzók keskenységet, kicsinységet, egybehúzást, egységet, gyorsaságot és jelen időt; a *b* „betű“ belsőséget és bőséget jelent (ezért szolgál a középfok képzésére), az *n* magát a gondolkodó én-t jelenti, nemkülönb a lehetőséget, a nyugvást vagy egy helyben lételt és a milyenségben a tagadást, a nemlegességet; a *d* lételt jelent, s az *idő* szóban az *i* és az *ő* az, ami a létel előtt és után van, vagyis a múlt és a jövő, „minthogy az idő tulajdonképpen csak ezen két részből áll“. És így tovább. Ehhez járult még a XVIII. századból átöröklődött szógyökelelmélet, amely a legképtelenebb szófejtéseket és „szócsaládosításokat“ is lehetővé tette. A féktelen etimológizálásnak — amelynek első mesterei az ókori görögök voltak — bőséges példatára KASSAI JÓZSEF *Származtatás és gyökerezés magyar-diák szókönyve* (5 kötet 1833—36). Erre teljesen ráillik Zimmer mondása: „Gott und der

Etymologe können alles“;¹ az egész munkán az a kimondatlan alapfölfogás vonul végig, hogy a hangváltozások rendje a teljes anarchia. És méltó párja ennek a Czuczor-Fogarasi-féle nagy szótár (*A magyar nyelv szótára*), amelynek munkálatai már 1844-ben megindultak, de megjelenni csak 1862-ben kezdett és 1874-ben fejeződött be. Ennek a munkának már első füzetén meglátszott, hogy szófejtései a tudomány lomtárából valók, s ebből a lomtárból telt még az utolsó füzetre is. Mind a két szótár a kor szellemének bélyegét viseli magán: amaz a születése, emez a fogamzása koráét; de mind a kettőnek megvan az érdeme is: Kassai Szókönyve gazdag tárháza a korábbi szótárakban meg nem levő szavaknak, különösen a megbízható népnyelvi adatoknak, a szinonimáknak, szólásoknak és közmondásoknak, Czuczor-Fogarasi szótára pedig teljesebb, mint bármely elődje, és jó magyarázó szótár. Fogarasi nevéhez sem csupán sajnálatos eltévelyedésének emléke fűződik, hanem az is, hogy megállapította (1838) a magyar szórendnek egy sarkalatos törvényét, amelyet ma is „Fogarasi törvényé“-nek nevezünk.

A Magyar Tudós-Társaság, amely főfeladatának a magyar nyelv művelését tekintette, mindjárt megalakulásakor hozzáfogott a tájszavak, szólásmódok, elavult szavak és mesterműszók gyűjtéséhez. Megállapította a helyesírás és a szókötés szabályait, 1838-ban kiadta az első *Magyar tájszótárt* és megindította a *Régi magyar nyelvemlékek* első gyűjteményét, 1846-ban pedig közrebocsátotta *A magyar nyelv rendszerét*. A tájszavak gyűjtésében és nyelvjárások ismertetésében különösen a Tudományos Gyűjtemény egyes dolgozóitársai buzgól-

¹ Indog. Forsch. XXVII. A. 174.

kodtak. Szótárirodalmunk, amely már a megelőző századokban is jelentékeny volt, a harmincas évek legelőjén KRESZNERICS FERENC kitűnő kritikai szótárával gyarapodott.

Nyelvhasonlítóak akadtak ebben a korban olyanok, akik a százados hagyományokhoz ragaszkodva a sémi nyelvekkel rokonították a magyart, akadtak olyanok is, akik indogermán nyelvekkel vetették össze, Horvát István pedig a Tudományos Gyűjteményben (1833) összeállított 284 olyan török szót, amelyek magyar szavakhoz hasonlítanak.

A teljes pangásba merült finnugor nyelvhasonlítás terén egy véletlen találkozásnak messze kiható eredményei lettek. Egy középrendű családból való nagytehetségű húszéves ifjú, REGULY ANTAL¹ jogi tanulmányait elvégezván 1839 nyarán útra kelt. Abból, ami azután történt, a róla írók közül némelyek azt következtették, hogy talán Kőrösi Csoma Sándor példája lelkesítette, vagy Horvát István hatott rája, akinél lakott s akinek asztalánál étkezett volt. De sem az egyik, sem a másik föltevésnek nincsen semmi alapja. Regulynak későbbi fejlődése arról tanúskodik, hogy nem ábrándok világában élő, hanem nagyon józan gondolkozású fiatalember volt. Midőn kiutazott Németországba, nem volt egyéb célja, mint az, hogy világot lásson s aztán ősszel beiratkozzék a bonni vagy a heidelbergi egyetemre. Utazni szeretett, annyit tudunk, és szerette a természetet. Lehet, hogy északi Németországban meglepte a világos nyári éjtszakák varázsa s talán ez vonzotta a még világosabb északi tájak felé. Kielben hajóra ült és Koppenhágába, majd Stockholmba utazott. Svédország világszép fővárosában élt akkor a számki-

¹ V. Ö. PÁPAY JÓZSEF, Reguly Antal emlékezete. (M. Nyelv I, 97, 145).

vetés keserű kenyerén egy lelkes finn publicista, Arwidsson, aki rettenthetetlen bátorsággal ostorozta volt az akkori finnországi közviszonyok ferdeségeit, s azért elvették a kenyerét és kiűldözték a hazájából. Reguly a királyi könyvtárban megismerkedett Arwidssonnal. Szóba került köztük a finn-magyar nyelvrokonság, és ez megragadta Regulyt. Meg akart a dolog felől bizonyosodni. Elkezdte forgatni Sajnovicsot, Gyarmathit, és egyszerre megtalálta élete célját; gyökeret vert benne az az erős elhatározás, hogy nem nyugszik addig, míg az állítólagos finnugor nyelvrokonság kérdésére meg nem tudja adni a végleges választ, akár igenlőt, akár tagadót. „Megyek — gondolta — kincsásó gyanánt a munkához, kétes sikerrel, de nemzeti kincs után; és ha mitsem találok e helyen, mondhatom legalább azt, hogy nincs, mit itt mások ígértek; — és nyertünk evvel is.“ Alighogy elhatározása megérlelődött, azonnal megindult a cél felé. Áthajózott Finnországba, meglepő gyorsasággal megtanulta a finn nyelvet (magam hallottam öreg emberektől, akik ismerték), hosszabb ideig tartózkodott lappok-lakta vidéken, majd Észtországon át Szent-Pétervárra utazott és ott elásta magát a könyvek közé. Mohó tudnivágyással iparkodott megszerezni a nyelvészeti előképzettséget és két éven át ernyedetlen szorgalommal készült urálvidéki útjára. 1842 március 20-án azt írja szüleinek: „Hosszasan elzárkózva a világtól tanultam, dolgoztam mohón, nagy erőfeszítéssel, megszűnés nélkül, mindent mellőzve, mi studiumaimhoz nem tartozott, lemondva az életről, nyugalomról, a jelenről, mire szegénységem és büszkeségem is kényszerítének. Ó, ha látták volna életemet, bámultak volna! S én mégis boldognak éreztem magamat, míg erőm volt dolgozni...“ De a lázas munka

megrendítette az egészségét. „Most leestem egemből, — így folytatja — olyan vagyok, mint a paradicsomból kiűzött; barátaim minden jóságukkal sem bírnak megörvendeztetni: nyugtalanság, elégedetlenség, életűntság fognak el gyakran; majd vértorlódások kínozzák szegény fejemet, néha szinte eszméletlen állapotban heverek, nem vagyok képes összefüggően gondolkodni...” Négyévi előkészület után, mihelyt kissé erőre kapott, elindult Reguly az Urál felé. Moszkvából azt írta egy szentpétervári pártfogójának, aki utazását lehetővé tette: „Ön igen nagy jót tett velem, hogy Szent-Pétervárról eltávolított. Minden lépéssel, amely e várostól tovább visz, szabadabbnak és erősebbnek érzem magamat. Fejem tiszta és könnyű, szemem olyan, mint a sokáig vaké, aki ismét megpillantja a napvilágot.” De most még nehezebb, fáradságosabb esztendők következtek: még keményebb munkának és még nagyobb sanyarúságnak évei, vándorlások úttalan utakon, hó- és jégmezőkön át Szibéria dermedt fagyában, hónapokig tartó sötét éjtszakában. Bejárta a vogul földet (3780 □ mfd) egész hosszában, majdnem félévig időzött az északi osztjakok között; megtanulta a nyelvüket, és gyűjtése valóságos mentőmunka volt, mert igen sok régi hőseneket jegyzett össze, amelyeket már csak egynéhány aggastyán tudott. 1845-ben a volgavidéki finnugorok és a csuvasok között folytatta nyelvi, néprajzi és történelmi tanulmányait. Hét esztendőt töltött hazájától távol, és amiért Stockholmból elindult, azt elérte: megbizonyosodott arról, hogy a magyar nyelv finnugor voltahoz semmi kétség sem fér. A tudomány számára megbecsülhetetlen kincseket gyűjtött; de e kincseknek nagy áruk volt: föláldozta értük viruló ifjúságát, egészségét, szellemi erejét. Haza-

térte után már csak árnyéka volt önnönmagának; a nagy tervek, amelyeket még mindig forgatott elméjében, kízó démonokként gyötörték, mert amint munkához látott, azonnal éreznie kellett, hogy tőle már semmi sem telik. A kincsásó megtörtén hanyatlott sírjába, de kincseit itt hagyta örökségül utódainak, s a magyar nyelvészet története mindenkor hálás kegyelettel fogja emlegetni a tudomány mártírjának nevét.

II.

A mult század derekán hatalmas lendületet adott a magyar nyelvtudománynak HUNFALVY PÁL.¹ A magyar tudományosságnak ez a hatalmas alakja rendkívül sokoldalú volt. Ifjabb éveiben bölcséleti, eszthetikai, görög filológiai és jogi tanulmányokkal foglalkozott, azután egy negyedszázadon át az összehasonlító és a szorosan vett magyar nyelvtudománynak élt, életének utolsó másfél évtizedében pedig az ethnológia és a történelem terén munkálkodott. Hunfalvy nem magyarnak született, bölcsőjét egy szepességi szegény parasztházban ringatták; tizenhétéves koráig nem tudott magyarul, s a magyar világ idegen volt neki. Mikor megtanulta a magyar nyelvet, olvasgatta Széchenyi *Világát* és *Hitelét*, Berzsenyit, Kisfaludyt, Kölcseyt, s ekkor érezni kezdte a magyar nemzethez tartozását, és lelkes magyar lett belőle. Nevelősködése idejében Drezdában értésére esett egy szász miniszternek olyatén nyilatkozata, hogy „a magyarok mégis csak barbárok“, s ezt nagyon szívére vette. Azt mondja: „Jobban megpirultam és szégyenkeztem, mint ha a leggyalázatosabb gonosztetten kaptak volna. Rút tett egyedül reám, nem a

¹ V. Ö. MUNKÁCSI BERNÁT, Emlékbeszéd Hunfalvy Pál fölött. (Akad. Emlékb.) Budapest 1912.

nemzetre is hárít megvetést; de mely megvetés a nemzetet éri, az az egyént elborítja.“ Késmárki tanár korában (a negyvenes évek elején) a jogtudományt nem latin, hanem magyar nyelven adta elő, ami akkor még ritkaság számba ment, és hallgatói számára magyar kézikönyveket írt. Midőn 1850-ben néhány akadémiai tag megindította az *Új Magyar Múzeumot*, ennek be-
köszöntője *Igaz aranybulla* címmel Hunfalvy tolla alól került ki. Nagy bátorságra, mélységes hazaszeretetre és bölcseségre valló „intő és buzdító szózat“ volt ez, kitűzése a szellemi és az anyagi téren megkezdendő munkálkodás céljainak. Kimondja benne, hogy „ami velünk történt, azt természet-, jog- és erkölcsösség-elleninek kell tartanunk“. Arra a kérdésre, hogy „a ki-tagadott nemzet hogyan ismertesse el jogát az életre s jogát ősi örökségére“, így válaszol: „Hogy be ne találjon teljesedni az ellenek kárörülő s halált jelentő hirdetése, arra sem óvás az meg az ellen, sem hivatkozás a multra, jelenre vagy jövőre nem használnak; hanem használ egyedül az, mi a halált meggyőzi: használ csak az élet, ha mindazon tevékenységgel hat, melyet az egészség (értsd: összeség) kifejthet...“ Alább pedig azt mondja: „Nemzetem! Pillanatig ne feledd, hogy az igaz aranybullát, melyre a pecsétet maga Isten üti, s melyet semmi hatalom a földön érvényétől megfosztani nem bír, magad írod meg saját igyekezeted által... Nemzeti élet egyet tesz nemzeti munkálkodással... A nemzeti munkálkodásban áll tehát az igaz aranybulla, melyet senki más, egyedül magunk restsége vagy ferdesége téphet össze.“ Ebben a be-
köszöntőjében, amely nemcsak fényes szellemi termék, hanem hazafias tett is volt, megállapította egyebek közt a magyar nyelvtudomány föladatait. Nem szabad

beérnie a nyelv mostani állapotának vizsgálatával, hanem ki kell terjeszkednie a multjára és a rokonaira is. Ő maga legfőképpen az utóbbiakra vetette magát, de foglalkozott a magyar nyelvtörténettel is. 1851 elején olvasta föl az Akadémiában *Nyelvészeti nagy tennivalóink s a finn népek régisége* című értekezését, amelyben hangoztatta, hogy az urál-altaji nyelvészetben a vezérséget nekünk magyaroknak kell magunkhoz ragadnunk; nekünk kell e téren a külföldi tudósok számára utat törnünk; csak ez az egy alkalmunk van arra, hogy magunkat az európai tudománynak szükségessé tegyük. Az elsőt aztán több éven át úgyszólván szakadatlan sora követte az ő értekezéseinek, amelyekben a nyelvhasználtat elveit fejtegette, az indogermán, a sémi és az urál-altaji nyelveket jellemezte, majd áttért a finnugor és a török nyelvcsalád jellemzésére, finnugor szövegeket állított össze, a hazai és a külföldi nyelvtudományi mozgalmakat ismertette. Keményen elítélte Fogarasi nyelvfilozófiáját, Kassai erőszakos szóelemzését, Czuczornak „önállási elvét“ és „honi álláspontját“, amely abban állt, hogy minden szót, még a nyilvánvaló jövevényszót is magyar elemekből állónak magyarázott. 1856-ban megindította a *Magyar Nyelvészet* című folyóiratot s — kiadásához tetemes anyagi áldozattal járulván hozzá — hat évig tartotta fön, amikor az Akadémia kiadta *Nyelvtudományi Közlemények* szerkesztését vette át. Ebben a két folyóiratban egyebek között több finnugor nyelvnek (illetőleg nyelvjárásnak) nyelvtanát adta ki, amelyek közül kettő szövegek alapján készült és egy-egy egész nagy kötetre terjed. Több ízben foglalkozott a régi magyar ú. n. igeidők használatával és sürgette az egykori szabályosság visszaállítását. De ez nem volt lehetséges. Az ikes igeik külön ragozását azért sikerült

az irodalomban újra általánossá tenni, mert ez a ragozás még jókora nyelvterületen élt, s az odaváló írók is éltek vele; az ú. n. igeidőknek hajdani rendszere ellenben már az egész magyarság nyelvtudatából kihalt, azért nem lehetett föltámasztani. Tiszteletreméltó az a szívósság, amellyel Hunfalvy ehhez a kedvelt tervéhez még aggastyán korában is ragaszkodott, mert ezzel gazdagítani, tökéletesíteni akarta a magyar nyelvet. Ő az erős meggyőződés embere volt, s aminek igazságáról meg volt győződve, azt körömszakadtig védte. Abban sohasem kételkedett, hogy a józan nyelvhasonlítás csakis az urál-altaji nyelvek között keresheti a magyar nyelv rokonait. Azért kemény harcokat vívott azokkal, akik az „előkelő“ sémi és indogermán rokonságba kapaszkodtak, valamint azokkal is, akik a magyar nyelv előkelőségét inkább abban keresték, hogy „eredeti“ nyelv, amelynek nincsen semmi néven nevezendő rokona.

Hunfalvyt a történelemhez való erős vonzalma, amely egész élete munkáján végigvonul, öreg korában más térre vitte át. Huszonötéves szakadatlan és küzdelmes munkásság után, mikor az összehasonlító magyar nyelvtudomány épülete már jól meg volt alapozva, teljes megnyugvással bízhatta a továbbépítést másra. Mert volt kire bíznia.

A magyar irodalom történetében a XVIII. század 72. évével kezdődik a följúulás kora; ennek az évek századik fordulója pedig a magyar nyelvtudomány történetében emlékezetes. 1872-ben foglalta el BUDENZ JÓZSEF¹ a mi egyetemünkön az urál-altaji összehasonlító nyelvészet katedráját, amelyet akkor állítottak föl, és ugyanabban az évben indult meg a *Magyar*

¹ V. ö. MUNKÁCSI BERNÁT, Budenz József emlékezete. Budapest 1896.

Nyelvőr. Mind a két eseménynek rendkívül nagy hatása volt tudományunk fejlődésére.

Budenz is német származású volt; a hesseni választófejedelemségnek egy kis falujában született. A göttingai egyetemen görög-latin filológiai és indogermán összehasonlító nyelvészeti tanulmányokba volt elmélyedve és azon az úton volt, hogy majdan mint a klasszikus filológia vagy az indogermanisztika egyik kiválósága fog tűndökölni, akit a német egyetemek egymás után iparkodnak egymástól elhódítani. Ekkor megjelenik Göttingában egy fiatal magyar theológus. Egy házban van a szállásuk, megismerkednek, megbarátkoznak, és Budenz érdeklődni kezd új barátjának anyanyelve iránt. Az alkalmi érdeklődésből kifejlődik a nyelvésznek komoly érdeklődése; az indogermanistát megragadja az a sok minden, ami neki a magyar nyelvben új és meglepő. Hozzáfog a nyelv megtanulásához és csakhamar annyira viszi, hogy szótár segítségével el tudja olvasni Arany *Toldiját*. Idő közben a nyelv gyakorlására is több alkalma nyílik, mert még egynéhányan jönnek Göttingába magyarok. Csakhamar szélesbedik a látóköre. Megismerkedik Schottnak és Bollernek urál-altaji tanulmányaival. Ez új világ az indogermanistának: terra incognita, amelyen sok a kutatni való. Kedve támad arra, hogy belemerüljön az urál-altaji nyelvek tanulmányába, s a magyar mellett a törökséggel is kezd foglalkozni. Átlátja annak szükséges voltát, hogy egy urál-altaji nyelvet annyira megtanuljon, hogy majdnem úgy tudja, mintha anyanyelve volna. Szeretne legalább annyi időt, amennyi erre kell, Magyarországon tölteni. A szegény falusi iskolamester fiának ez az óhajta csak úgy teljesülhet, ha valami kis állást kap hazánkban. Göttingai első magyar barátjá-

nak közbenjárására Hunfalvy Pál gondoskodik róla, és Budenz 1858 tavaszán megérkezik Pestre. És a fiatal német doktorból magyar tudós lett, annyira magyar, hogy rengeteg nagy tudományos munkásságának csak elenyésző csekély része az, amit anyanyelvén írt és adott ki.

Budenz volt az első magyar összehasonlító nyelvész, aki nem autodidakta volt. Benfeynek tanítványa, mégpedig nagyon kedves tanítványa volt és az indogermanisztikának akkori módszerével fogott hozzá új tanulmányaihoz. Igen jó megfigyelő volt. Azok közt a nyelvészeti dolgozatok között, amelyek az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány terén mozogtak, határozottan a kezdő Budenz dolgozatai voltak a legkiválóbbak. Mindjárt az első években írt egy magyar nyelvjárás-tanulmányt és egy nyelvtörténetit.

A magyar nyelv hovátartozása kérdésében eleinte éppúgy ingadozott a finnugorság és a törökség között, mint Hunfalvy. Vele együtt ő is azt vallotta, hogy „a magyar nyelv közepett van a finnugor és török nyelvek között”, majd — szintén Hunfalvyt követve — a magyar nyelvet néhány más finnugor nyelvvel együtt mint „középcsoportot” állította a többi finnugor nyelv és a törökség közé; de akadémiai székfoglalójában (1862 elején) tovább ment egy lépéssel és úgy vélekedett, hogy a magyar nyelv „mintegy átmenetet teszen magából azon középcsoportból a törökségbe”. Ennek az ingadozásnak az a magyarázata, hogy az összehasonlítás anyaga akkoriban még nagyon szegényes volt, mert a finnugorság és a törökség még kevésbé volt ismeretes. Mikor azonban Reguly hagyatéka az Akadémia birtokába jutott, és Budenz átta-

nulmányozta a csuvas anyagot s a finnugor anyagnak azt a részét, amelyet Hunfalvy neki adott át földolgozásra, meggyőződött arról, hogy a magyar nyelv határozottan finnugor, s azokat az elemeket, amelyeket előbb a magyar-török nyelvrokonság bizonyítékainak tartott, most már egészen más világításban látta. Vámbéry Ármin magyar és török-tatár szóegyeztetéseinek bírálatában aztán (1871) Budenz fővonásaiban véglegesen tisztázta a magyar nyelv és a török nyelvek viszonyát. Megállapításai alapján ma is azt valljuk, hogy lehet szó a finnugor és a török-tatár nyelvcsalád őstrokonságáról, vagyis mind a kettőnek egy alapnyelvből, az úgynevezett urál-altaji alapnyelvből való fejlődéséről, de nem lehet beszélni külön magyar-török nyelvrokonságról; a magyar nyelv szókészletének török elemei átvétel útján kerültek bele a mi nyelvünkbe, mégpedig a legrégibbek az ó-csuvas nyelvből.

De Budenz az ő lesujtó bírálatával szelet vetett, vihart aratott. A vihar tizenegy évvel utóbb tört ki. 1882-ben megjelent Vámbéry Árminnak *A magyarok eredete* című vaskos kötete, amelynek nem kisebb célja volt, mint a magyar nyelv finnugor voltának megdöntése s a magyar-török nyelv- és fajrokság megállapítása. Vámbéry ostromát, amelyet nagy harsonaszóval, puffogó ostromágyúkkal intézett, a hírlapi tárogatókkal fölébresztett laikus közönség örömrivalgással kísérte. A megostromlott várat öregek és fiatalok védtek, és Vámbéry is fölvonultatott segédcsapatokat. De ez a küzdelem meddő idővesztegetés volt és éppen azért bosszantó, mert az ostromágyúból nem romboló lövedékek, hanem csak sziporkázó röppentyűk szállottak föl a levegőbe. Az izgalmas viaskodás több

évig tartott, és a finnugor nyelvrokonság elmélete sér-
tetlenül került ki belőle. 1895-ben Vámbéry is elis-
merte legyőzött voltát, azt írván: „A balítélettől ment
kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar
nyelv alapépülete ugor“ (értsd: finnugor).¹ Ezzel a
török-magyar nyelvrokonság mindenkorra el volt föl-
delve. (Meg kell azonban jegyeznem, hogy nekünk
nyelvészeknek eszünk ágában sincs tagadni, sőt magunk
is hirdetjük, hogy a magyarság az idők folyamán
magába olvasztott különféle török néptörödékeket.)

Budenz az ő rendkívüli munkaerejével föl tudta
ölelni az úgynevezett urál-altaji nyelvtörzsnek minden
ágát, de fegyelmezettségénél fogva ereje javát a mi
szempontunkból legfontosabbra, a finnugorra fordította.
Éles szemmél való átvizsgálása után mindennek, ami
az ő korában megvolt, és számtalan részlet kidolgozása
után született meg az ő két alapvető munkája: a
Magyar-ugor összehasonlító szótár és a finnugor nyelvek
összehasonlító alaktana. Két hatalmas munka, amelyeknek
megjelenése óta évtizedek teltek el, de még most is
folyton forgatjuk mind a kettőt, és nem jelenik meg
sem hazánkban, sem a külföldön olyan finnugor össze-
hasonlító nyelvészeti tanulmány, amelyben idézve ne
volnának. Midőn Vámbéry az ő egész élete munkáját
meg akarta semmisíteni, Budenz az igazi tudós szerény-
ségével azt mondta: „Kutatásaim eredményének meg
fog talán maradni harmadrésze, talán ennél nagyobb
vagy kisebb része, talán csak tizedrésze vagy éppen
századrésze: mindez keveset aggaszt; — még ha semmi
sem maradna meg belőle, mégis azzal vigasztalhatnám
magamat, hogy tévedéseim a jövődöbeli tudománynak
az útját egyengették.“

¹ A magyarság keletkezése és gyarapodása. 94.

Az egyetemi tanár magasztos hivatását Budenz teljesen átérezte. Valamint tudományos munkásságában a lelkiismeretességnek, a pontosságnak és a teljes megbízhatóságnak mintaképe volt, úgy tanári kötelességeit is egész szívvel-lélekkel teljesítette. Legfőbb föladatának a tudósképzést tekintette s ebben olyan eredményt ért el, amely ritkítja a párját. A Nyelvtudományi Közlemények és a Magyar Nyelvőr fiatal dolgozótársai az ő iskolájából kerültek ki, és néhányan közülük az ő buzdítására. Reguly nyomdokaiba lépve fáradságos és gazdag eredményű tanulmányutakat tettek. Megérte azt az örömet, hogy két tanítványát láthatta egyetemi katedrán és rajtuk kívül többeket a M. Tud. Akadémia tagjai között, néhányat akadémiai jutalommal kitüntetve. És ha most föltámadna halottaiból, repesne a szíve örömében annak láttára, hogy egyetemi katedrákon, az Akadémiában, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, hazai és külföldi folyóiratokban már az ő tanítványainak tanítványai is — többen tekintélyes tudósokká emelkedve — művelik azt a tudományt, amelynek ő volt a kútforrása.

Az 1872. évnek — mint mondtam — másik nevezetes eseménye SZARVAS GÁBOR¹ *Magyar Nyelvőr*ének megindulása volt. De ez nemcsak a magyar nyelvtudomány, hanem a magyar nyelv és irodalom történetében is nevezetes. A XVIII. század utolsó negyedében fölbuzdult nyelvművelő törekvések fejleménye volt a nagy nyelvújítás, amely a mult század első felének egész irodalmát áthatotta. Ez az áramlat egyrészt stílus-újítás, másrészt a nyelv szókészletének gyarapítása volt. El kell ismerni, hogy nyelvünk mind

¹ V. ö. SIMONYI ZSIGMOND, Emlékezés Szarvas Gábor ... felett. (Akad. Emlékb.) Budapest 1912.

a kettőre rászorult. Fejlesztésére nagy szükség volt, de jobb lett volna, ha a fejlesztés másképp történik. A régi nyelv és a népnyelv gazdag tárháza a szavaknak, a törőlmetszett szólásoknak, fordulatoknak, és nyelvünk a szóalkotás eszközeinek annyira bővében van, hogy mesterséges szóalkotásra nem kell vetemednünk. Meg kell engedni, hogy a nyelvújítók eljárógattak abba a két tárházba is, és alkotásaik között van sok egészen természetes is. De az egész nyelvújításnak volt egy végzetes hibája: az, hogy idegen hatás alatt állott. Kazinczy azt az elvét, hogy a magyar stílust „idegen szépségek” átültetésével kell szépíteni, német nyelv-művelőktől vette, s a nyelvújítók szóalkotásának igen nagy része magán hordja a németiség bélyegét: szolgai fordítások vagy utánzatok, teljes híjával a magyar észjárásnak. A szógyártás valóságos sporttá fajult. Voltak regények, amelyekhez a bennük előforduló új szavak betűrendes jegyzéke volt csatolva; Szemere Pál egyszer egy új szót (*közveleg*) álmodott és mindjárt másnap megírta Kazinczynak azzal, hogy talán használni lehet valamire; és betetőzése volt az egésznek Bugát Pál hírhedt *Természettudományi szóhalmaza* (1843), amelyben negyvenezer képtelenebbnél képtelenebb természettudományi, orvosi és egyéb műszót zúdított rá a szakirodalomra. Mi, akik a hatvanas évek második felében ültünk be a középiskola padjaiba, még ilyen szörnyeteg-műszókkal teletömött könyvekből tanultunk. Végre már a neológusok is észrevették, hogy sok ami sok, és az ő táborukból harsant föl az a kiáltás, hogy „eddig és ne tovább!” Akadémiai körökben is egyre többen meg többen emlegették, hogy gátat kell vetni a korcs-alkotások és a készakarva vagy vétségből átültetett idegenszerűségek elburjánzásának. Így született

meg a Magyar Nyelvőr. Szerkesztőjének Szarvas Gábort tették meg, aki már megmutatta, hogy valamennyi magyar nyelvész között leginkább rátermett. Szarvas Gábor tösgyökeres magyar ember volt, a nép fia. Egyike volt a leghatározottabb egyéniségeknek: vas-akaratú, szívós, következetes, éleseszű, erős logikájú, bátor, szókimondó. Nyelve törőlmetszett magyarság volt, s a tollat mesterien forgatta. A nyelvújítás híveinek félelmes ellenfelük volt; féltették tőle a megújított nyelvet, túlzónak mondták, aki minden új szót ki akar pusztítani s az irodalmi nyelvet el akarja szegényíteni és parasztosítani. Megindult a küzdelem a Nyelvőr ellen az irodalomban, az Akadémiában. Már csak egy-néhányan vagyunk életben, akik ott voltunk, mikor majdem egy félszázaddal ezelőtt síkra szálltak az agg neológusok, Toldy Ferenc és Fogarasi János a fiatal „ósdia” ellen, ahogy az orthológusokat csúfolták. Élénken emlékszem rá, milyen fiatalos hevességgel támadtak a nagymultú aggastyánok, s mily nyugodtan, szinte játszva verte vissza a támadást Szarvas Gábor, aki tudománnyal, logikával, huumorral és szatírával volt fölfegyverkezve. A neológusok és az orthológusok harcai az irodalomban minduntalan kiújultak és ébren tartották a jó magyarság iránti érdeklődést. A Nyelvört nagyon sokan olvasták, és rendkívül nagy hatása volt nemcsak a szépirodalom, hanem a tudomány és a hirlap-irodalom nyelvére is.

De a Nyelvőr gárdája nemcsak a nyelvújítás fattyúhajtásait nyesegette s az idegen csemetéket irtogatta, nemcsak jó magyarságra tanított. Neki nem lehetett a pusztá „nyelvérzék”-re támaszkodnia, amelynek mindentudó és mindenható voltát annyiszor és annyi gúnnyal lobbantotta szemükre a neológusoknak.

Neki az igazi nyelvérzéken kívül nyelvtudomány is kellett: a régi nyelvnek és a népnyelvnek alapos ismerete s annak a tudása, hogy mi hogyan fejlődött, mi honnan való. A Nyelvőr írói hatalmas lépésekkel vitték előbbre a magyar nyelvtudományt, s ebben a munkában is a vezér, Szarvas Gábor járt elül. Foglalkozott a nyelvtörténettel és a kiszakadt magyarságnak két nyelvjárásával, írt néhány jelentéstani fejtegetést is, de különösen a szófejtésben remekelt. Mindennek, amit írt, szembeszökő jellemző vonása az eredetiség. A Nyelvőrön kívül volt még egy nagyszabású alkotása: a *Magyar nyelvtörténeti szótár*, amelyet Simonyi Zsigmonddal együtt szerkesztett. Három hatalmas kötet, sűrű, szemrontó apró betűkkel nyomva; de az ő szemét ezek nem ronthatták, mert már akkor, mikor belekezdett, elborulóban volt a szemevilága. — Szarvas Gáborról, valamint Budenzről is, el lehet mondani, hogy a korabeli magyar nyelvtudományra — amaz a szorosán vett magyarra, emez az összehasonlítóra — rányomta a maga hatalmas egyéniségének bélyegét.

A Nyelvőr első füzetében nyelvújítási adatokat közölt egy nyelvésznek induló fiatalember, s azután kerek ötven esztendeig talán egyetlen olyan füzet sem jelent meg, amelyben ott ne láttuk volna a nevét egy vagy több kisebb-nagyobb közlemény alatt. Pedig a Nyelvőrnek — amelyet Szarvas Gábor elhunytá után ő szerkesztett — félszázados jubileumát nem érte meg, de a hagyatékából még egy darab ideig telt. Ez a fiatalember SIMONYI ZSIGMOND volt, aki később négy évtizednél tovább tanította egyetemünkön a magyar nyelvtudományt. Simonyi valósággal hangyaszorgalmú tudós volt, aki egészen a nyelvtudománynak és a nyelv-művelésnek élt. Hosszú, majdnem félszázados munkás-

sága alatt rendkívül sok dolgozat került ki a tolla alól. Apróra ismerte a magyar nyelv történetét, a maga korának irodalmi nyelvét és a nyelvjárásokat, s akármiről írt, egész seregét az adatoknak tudta föl-sorakoztatni. A magyar nyelvtudománynak nincsen olyan területe, amelyet műveletlen hagyott volna. Foglalkozott hang- és alaktannal, szófejtéssel, jövevényt-szókkal, jelentéstannal, de legtöbbet a mondat-tannal. Ezt művelte legnagyobb kedvvel és legrészletesebben, s ezen a téren köszönhetünk neki legtöbbet. Mint nyelvművelő eleinte kérlelhetetlen orthológus volt, de a nyelv életének vizsgálatába való belemélyedés egyre enyhébbé tette a fölfogását. A nyelvhelyesség megítélésében ötven év alatt mindnyájunknak a fölfogása megváltozott, de Simonyi mégis kelleténél tovább ment az engedékenységekben.

A M. Tud. Akadémia 1855-ben állandó nyelvtudományi bizottságot választott. Ez eleinte nem folytatott szakadatlan munkásságot, csak alkalom adtával járt el a reábízott ügyekben. 1861-ben azonban a bizottság akként szervezkedett, hogy folyton munkálkodhassék, és mindenekelőtt megindította a *Nyelvtudományi Közleményeket*. Ennek a folyóiratnak most már a negyven-hatodik kötete van megjelenőben. Kiadta a bizottság a *Corpus grammaticorumot* (1866), a régi magyar nyelvtanok gyűjteményét, és folytatta a *Régi magyar nyelvemlékek* nyomtatását. Ez a vállalat félbenmaradt, és utolsó, már régen kinyomott másfél kötete csak évtizedekkel utóbb jelent meg. Idő közben a bizottság megindította (1874) *Nyelvemléktár* cím alatt a régi magyar kódexek új kiadását, s ez a nagy gondossággal készült becses gyűjtemény tizenöt kötetben befejezve áll könyvespolcunkon. Budenz szerkesztői működése

idejében a Nyelvtudományi Közleményekből tisztán az urál-altaji nyelvekre szorítkozó folyóirat lett, s ugyan-csak ő mint a bizottság előadója gondoskodott arról, hogy a finnugor nyelvtudomány e folyóiraton kívül is öregbedjék, s kiadatta egynéhány tanítványának szöveg-gyűjteményeit, nyelvtanait és szótárait.

III.

A mult század utolsó évtizedének első felében egymás után dőlt ki a magyar és a finnugor nyelv-tudomány három hatalmas oszlopa: Hunfalvy, Budenz és Szarvas, s ezzel befejeződött tudományunk történe-tének egy korszaka, amely egyrészt az alapvetés és a nagyarányú építkezés, másrészt a heves harcok kora volt. De a tudomány művelése most már nem szakadt meg úgy, mint Révai halálával. A második nyelvész-nemzedék már az öregekkel együtt dolgozott, s még az ő életükben munkába álltak a tudományos uno-kák is. Most már a negyedik nemzedék kezd ember-sorba nőni.

Nagyot lendített a nyelvészen a Magyar Nyelv-tudományi Társaság, amely 19 évvel ezelőtt alakult meg, és különösen folyóirata, a *Magyar Nyelv*. Ennek szerkesztői maguk köré tudták gyűjteni a java erőket majdnem mind, s a folyóiratban igen nagyot haladt a tudományunk.

A legutóbbi évtizedek nyelvészeinek nemcsak annyiban volt jobb a helyzetük, hogy sokat örököltek elődeiktől, hanem annyiban is, hogy egyre több és jobb anyagnak jutottak birtokába. Készen kapták a régi magyar nyelv szótárát és legnagyobb részét a régi magyar kódexek gyűjteményének. Előkerült és hozzáférhető lett egy csomó kisebb-nagyobb nyelvem-

lék. Terjedelmes gyűjteménye jelent meg a latin oklevelekben szétszórva előforduló magyar szavaknak, a tájszavaknak és a nyelvújítás szavainak. Több rokon nyelvből kaptunk újabb, az élőbeszéd nyomán lejegyzett megbízható anyagot, s ennek gyűjtésében az északiak mellett néhány hazai társunk is buzgókodott.

A németországi úgynevezett újgrammatikus iskola elvei természetesen a mi tudományunkra is erősen hatottak. Annak a kimondása, hogy a hangtörvények kivételnélküliek, előtérbe állította a hangtant. A magyar mássalhangzók finnugor alapnyelvi előzőit részben már Budenz megállapította, s ebben fokozott óvatossággal és szigorúbb kritikával haladtunk tovább. Többen foglalkoztak a magyar magánhangzóknek a nyelvtörténeti korban való fejlődésével, s különösen két kérdés mozgatta az elméket: az Árpádok-korabeli rövid magánhangzók és a tövégi hangok kérdése. Mind a kettőnek egész kis irodalma keletkezett. Komoly kísérletek történtek továbbá annak a megállapítására, hogy a magyar magánhangzókat miféle nyelvtörténet-előtti előzőkre lehet visszavinni, s e megállapítások három korba: a legrégebbi török-magyar érintkezés korába, az ugor és a finnugor korba nyúltak vissza. A magyar hangtörténeti vizsgálódásokhoz sok anyagot merítettek a kutatók a történelmi forrásokból és a hangtörténeti vallomástevők közé — nagyon helyesen — bevonták a tulajdonneveket is.

A hangtan haladásával együtt járt az alaktan fejlődése is. Hogy azonban itt a hangtaniakon kívül más tényezők is szerepelnek, annak gondosabb figyelembevétele meglátszik újabb alaktani irodalmunkon. A mostani nyelvész nem követeli már meg, hogy min-

den funkciónak külön jele is legyen a szóban, és ha nincs, nem tesz föl minden egyéb ok nélkül „lappangó elemet”; egy nyelvtani elemből nem csinál kettőt csak azért, mert kétféle szerepét nem lehet egykönnyen összeegyeztetni; neki a képző meg a rag nem két annyira elkülönített kaszt, hogy egyikből a másikba ne volna átlépés. Egy szóval: leráztunk néhány nyűgöt és most szabadabban mozgunk.

Wundtnak a hatása alatt néhány talpraesett je-lentéstani tanulmány készült. A magyar és a finnugor mondattani irodalom is szépen gyarapodott. A vizsgálódás tárgya az egyszerű mondat volt, és megállapították egyebek között a magyar mondatszerkezet nevezetesebb ősi sajátságait. Az Akadémia pályadíjat tűzött ki tudományos magyar mondattanra, s a pályázat eredményes volt, de a megjutalmazott mű eddigelé még nem látott napvilágot.

Tovább folyt a munka a nyelvjárások leírása és a nyelvemlékek földolgozása terén is, és kaptunk egy csomó elég hasznavehető s egynéhány nagyon kiváló tanulmányt.

Annak a nyelvészeti harmincéves háborúnak, amely szláv jövevényszavaink és a velük kapcsolatos kérdések miatt ütött ki, kétharmad része az utóbbi évtizedekben zajlott le. E háború emlékei vitatkozó cikkek, értekezések és egy igen becses nagy könyv, amelyek hatalmas tudományos készultséggel és éles elmével vannak írva. Tárgyalás alá kerültek a magyar nyelv latin és német jövevényszavai, és az utóbbiak részletes kimutatásán kívül kezünk közt van egy tanulmány, amely arról szól, hogy a legrégibbek mely nyelvterületről valók. A török jövevényszavak kimutatása terén Budenz bírálatának megjelenése óta meg-

lehetős sok történt, azért igen kíváncs volt, hogy valaki összefoglalja a sokféle szétszórtan található eredményeket. Ennél sokkal többet nyújtott nekünk a magyar nyelvnek honfoglalás-előtti török jövevényszavairól szóló kitűnő könyv, amely az előmunkálatok ismertetése után mintaszerű módszerrel tárgyalja az átvételeket, levonja belőlük a hangtörténeti és a művelődéstörténeti következtetéseket s végül megvilágítja az érintkezések történelmi háttérét és korát. Ez a munka több becses dolgozatot vont maga után, amelyek — köztük a szerzőé is — a megállapításoknak egy részét módosították. Régi idők ködös homályába iparkodott bevilágítani az a társunk is, aki másfél százados kutatások betetőzése kép legelőször kísérelte meg a magyar nyelvbe bejutott iráni elemek rendszeres tárgyalását. Egészen új és meglepő dolog volt annak a kiderítése, hogy jövevényszavaink között ófrancia eredetűek is vannak.

A tulajdonnevek a nyelvésznek régebben nebántsvirágok voltak, amelyekhez csak nagy ritkán mert hozzányúl ni. A jelen században már ezek sem maradtak kívül a szófejtés körén, és a történeti adatok nyomon követésével, óvatos módszeres eljárással nagyon sok személy- és helynevet sikerült megmagyarázni, s e magyarázatokból történelmi tényeket is lehetett következtetni.

Nyelvünk eredeti és idegenből származott szókészletének átvizsgálásából kerekedett ki a honfoglaló magyarok műveltségének képe. A nyelvtudomány szövétnekének világánál módunkban volt bepillantani az ősidők homályába és megtudni sok olyast, amiről sem a régi történetírók nem beszélnek, sem régiségleletek nem tanúskodnak.

A finnugor nyelvészet terén is élénk volt az élet. Foglalkoztunk hangtannal, alaktannal, mondattannal, idegen elemek kimutatásával; megjelentek nyelvtanok, szótárak és szójegyzékek. Voltak, akik a finnugorságon túlterjeszkedtek. Összeállították a finnugor és a szamojéd nyelvcsalád szókészletének egyezéseit és hozzászóltak a finnugor-indogermán ősrökonság kérdéséhez. Megjelent két összefoglaló munka is: egy magyar nyelvhasznító könyv, amely vázlatos hang- és alaktanon kívül összehasonlító szójegyzéket foglal magában, és a finnugor nyelveknek németül írt összehasonlító nyelvtana. (Az előbbi hat kiadást ért, az utóbbi kettőt.)

És igen-igen sok van készülöben vagy félig készen. Évek hosszú sora óta folynak az Akadémia új nagyszótárának előmunkálatai; egy nagy kötetre való anyag van együtt, amely tájszótárunk új kiadását várja; oklevélbeli magyar szavakból is összegyűlt egy másik kötetre való; megindult kódexeink gyűjteményének új, kritikai kiadása, és megjelent a magyar tudományosság egy nagyszabású alkotásának, a *Magyar etymologiai szótár*nak első hét füzete 70 ívnyi terjedelemben.

Elődeink és a magunk sok-sok előmunkálata után 1919 őszén idejénvalónak láttuk, hogy megírjuk *A magyar nyelvtudomány kézikönyvét*. Egy nagy energiával megáldott társunknak régi terve volt ez, és az ő buzgólkodásának köszönhetjük, hogy a válságos időben munkába vett könyvnek immár öt füzete forog közkezen. Ebben a könyvben össze lesznek foglalva az eddig elért eredmények, megszerezve sok újjal, amely mostani kutatásainkból áll elő. Így fog benne összeölelkezni a múlt a jelennel, és a jelen a jövővel is, mert új utakat fog megnyitni, új irányokat fog kijelölni.

Szinte ugyanabban az időben néhány más tudomány terén is hasonló mozgalom támadt. Munkában van a magyar történettudomány, a magyar irodalomtudomány és a klasszikus filológia kézikönyve. Más tereken is megélénkült a tudományos élet. Keletkezett egy magas színvonalú tudományos folyóirat, amelynek célja a magyar szellemi élet történetének művelése; azután megindult egy könyvsorozat, a szellemi és a természettudományok egész területére kiterjedő bevezető és összefoglaló munkák gyűjteménye. Az utóbbi években több tudomány elsőrendő munkákkal gyarapodott, s ezek nemcsak megjelentek, hanem el is terjedtek.

Mindezek nevezetes jelenségek mostanában, midőn annyira „megnehezült az idők viharos járása fölöttünk”. Magyarországot az évszázadok során sok csapás érte, de soha még akkora, mint a mi korunkban, mert soha annyit nem veszítettünk, és nem volt annyi félteni valónk. De valamint a görög hitrege Antaeusa, valahányszor a földre sujtották, mindannyiszor új erőt kapott a földanyától, úgy a magyar is minden porbasujtás után ismét talpra állt. Úgy kell lenni, úgy lesz most is. Ellenségeink meghúzták fejünk fölött a lélekharangot; ennek a szava a tudomány munkásainak nem a megdermedés hirdetője volt, hanem serkentő harangszó. Műveltségünk, műveltségbeli fölsőbbségünk megtartásának életbevágó volta az ő lelküket áthatotta, és szép szólamok hangoztatása nélkül megfeszített erővel láttak a munkához. Ezt tegye minden magyar! Bízunk az Istenben, bízunk az isteni örök igazságban és bízunk a magunk erejében, a magunk munkájában, úgy bízhatunk Magyarország föltámadásában!

